

УДК 37.091.4Русова

DOI: [https://doi.org/10.33272/2522-9729-2023-4\(211\)-106-112](https://doi.org/10.33272/2522-9729-2023-4(211)-106-112)

Куторжевська Любов Іванівна,

кандидатка педагогічних наук, доцентка,
доцентка кафедри соціальної роботи та спеціальної освіти,
Полтавський інститут економіки і права
ВНЗ «Відкритий міжнародний університет
розвитку людини «Україна», Україна

Kutorzhevska Liubov,

Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor, Associate Professor of the
Department of Social Work and Special Education, Poltava Institute of Economics and Law
Open International University of Human Development "Ukraine", Ukraine

E-mail: kutorzhevska2020@ukr.net

ORCID iD <https://orcid.org/0000-0001-8639-7958>

СОЦІАЛЬНО-ПЕДАГОГІЧНІ ПОГЛЯДИ СОФІЇ РУСОВОЇ: ВАЖЛИВІСТЬ ВЧЕННЯ ДЛЯ СЬОГОДЕННЯ ТА МАЙБУТНЬОГО

A Досліджено соціально-педагогічні погляди Софії Федорівни Русової (1856–1940 рр.), відомої світовій спільноті як енциклопедистки, громадської діячки, організаторки «Просвіти», однієї з найвидатніших засновників жіночого руху в Україні, членкині Центральної Ради, авторки концепції національної освіти, дошкільного виховання, монографій з педагогіки та психології, програм і підручників. Описано важливість вчення Софії Русової щодо навчально-виховної та соціальної роботи в закладах освіти сьогодення, щодо організації для здобувачів освіти з особливими освітніми потребами умов для здобуття ними освіти нарівні з іншими особами. Зроблено висновок про надзвичайно вагомую роль осмислення наукової спадщини Софії Русової, що є необхідною умовою вирішення багатьох соціально-педагогічних проблем сьогодення та майбутнього.

Ключові слова: соціальна робота; соціальна педагогіка; педагог; виховання; діти; інклюзія; інтернат

Social and pedagogical views of Sofia Rusova: the importance of teaching for today and the future

S This article examines the socio-pedagogical achievements of Sofya Fedorivna Rusova (1856–1940), the author of the concept of national education, preschool education, monographs on pedagogy and psychology, programs, and textbooks.

The central place in the scientist's multifaceted pedagogical heritage is occupied by the concept of the Ukrainian national system of education and national upbringing. At the center of the scientist's pedagogical concept is the child with his innate gifts, abilities, possibilities, and talents. A native Ukrainian school is called to successfully solve these tasks – a native language school, humane and democratic, in which the entire structure, system, purpose and tasks, content and methods, principles and forms, and the very spirit are filled with the idea of Ukrainianness, ensuring comprehensive and harmonious development of the child. At the current stage of social development, the problem of forming a new type of personality with a high level of spirituality and culture, capable of freely and responsibly determining one's position among others, flexibly reacting to changes in the surrounding reality, and constructively influencing it, is particularly relevant. The importance of Sofya Rusova's teachings regarding educational and social work in educational institutions today, as well as the organization of conditions for students with special educational needs to receive education on an equal basis with other persons, is described.

S. F. Rusova attaches great importance to the arrangement of orphans. In Ukraine for a long time, a significant part of children are educated in state boarding educational institutions: sanatorium-boarding schools; specialized boarding schools; boarding schools with partial or full maintenance at the expense of the state for children in need of social assistance; special boarding schools), as well as schools of social rehabilitation. In the boarding school, appropriate conditions were created for the educational process: teachers equipped students with knowledge of the basics of science, and educators, a social pedagogue, a psychologist, and other employees of the institution (librarians, teacher assistants, medical workers, technical workers, kitchen, bath, and laundry workers) organized the life, work, and rest of their pupils so that the children were healthy, cheerful, studied and worked well. In recent years, a process of reforming the state system of placement of orphans has taken place in Ukraine. Today, the placement of orphaned children in a family environment (adoption, guardianship, care, foster families, family-type children's homes) is the most important factor in the education of human generations. The conclusion is made about the extremely important role of understanding the scientific heritage of Sofia Rusova, which is a necessary condition for solving many socio-pedagogical problems of the present and future.

Keywords: social work; social pedagogy; teacher; upbringing; children; inclusion; boarding school

Актуальність проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими практичними завданнями. Сьогодення характеризується тенденцією розвитку педагогічних підходів до учня, який стає активним суб'єктом освітнього процесу. Найбільшого розвитку дістали підходи такі, як індивідуальний, гуманістичний, особистісно зорієнтований: ставлення педагога до вихованця як до особистості, свідомого відповідального суб'єкта власного розвитку і суб'єкта навчально-виховної взаємодії.

Відповідно до Закону «Про повну загальну середню освіту» [5] загальна середня освіта нині є обов'язковим складником неперервної освіти і спрямована на забезпечення всебічного розвитку особистості через навчання та виховання, що ґрунтуються на загальнолюдських цінностях, принципах науковості, полікультурності, світського характеру освіти, системності, інтегрованості, єдності навчання й виховання, на засадах гуманізму, демократії, громадянської свідомості, взаємоповаги між націями й народами в інтересах людини, родини, суспільства, держави.

Останнім часом виховання дітей мовними засобами, особливо в дошкільних закладах, дедалі більше привертає увагу науковців і педагогів [10]. Це питання вивчали чимало дослідників як за кордоном, так і в нашій країні. І хоча в різних соціально-економічних умовах змінюються підходи до його вирішення, існують праці, що не втрачають і нині своєї актуальності. Дослідницею, яка розкрила чимало надчасових аспектів дитячого виховання, була Софія Федорівна Русова (1856–1940 рр.), відома світовій спільноті як багатогранна вчена, енциклопедистка, громадська діячка, організаторка «Просвіти», одна з найвидатніших засновників жіночого руху в Україні, членкиня Центральної Ради, авторка концепції національної освіти, дошкільного виховання, монографій з педагогіки та психології, програм і підручників. У радянській Україні ім'я Софії Русової як педагога «буржуазно-національного напрямку» було майже забуто, посилення на її праці подавалися дуже обмежено. Лише в роки незалежності українська педагогіка повернулася до спадку цієї талановитої жінки, яка своїми надбаннями, соціально-педагогічними поглядами гідно збагачує світову педагогічну спадщину [1; 2; 3; 4; 9].

Аналіз попередніх досліджень і публікацій. Педагогічна спадщина Софії Русової

досліджувалась науковцями в різних аспектах. Вітчизняними дослідниками творчої спадщини видатного педагога є: Л. Вовк, Н. Дічек, Н. Калініченко, В. Качкан, Т. Ківшар, З. Нагачевська, Н. Ничкало, О. Сухомлинська, О. Савченко, у працях яких проаналізовано громадсько-педагогічну діяльність С. Русової та її науково-теоретичні ідеї. О. Проскура, Є. Коваленко, О. Таран є упорядниками видань вибраних педагогічних творів С. Русової. Збірки творів включають її праці, в яких висвітлюються проблеми теорії і практики навчання і виховання, обґрунтування філософських, соціологічних і психологічних основ педагогіки як науки. За роки незалежності України життєвий, творчий шлях і спадщина С. Русової стали предметом дисертаційних робіт: О. Джус «Творча спадщина С. Русової в період еміграції (1922–1940 рр.)»; О. Пеньковець «Філософсько-освітні погляди С. Русової (соціально-філософський аспект)», І. Пінчук «Проблеми дидактики в педагогічній спадщині С. Русової», О. Фролової «Концепція особи в освітньому вченні С. Русової». Авторський колектив під керівництвом Миколи Кульчицького підготував видання «Софія Русова. Мемуари».

Одним із плідних і незамінних напрямів виховної діяльності С. Русова розглядає вплив на дитину засобами мовлення рідну мову. Саме цей аспект знайшов відображення у працях сучасних дослідників, які продовжують і творчо інтерпретують науково-методичний пошук С. Русової (А. Богуш, С. Болтівець, В. Вербицький, Г. Дацюк, І. Зайченко, О. Лахтадир, Н. Маліновська та ін.).

Виділення невирішених частин загальної проблеми Дослідженню питання педагогічних поглядів Софії Русової присвячена значна кількість вітчизняних праць, які створюють ґрунтовну базу для навчання дітей у закладах освіти, однак проблема розкриття соціальних поглядів Софії Русової залишається мало вирішеною.

Мета статті: розкрити важливість втілення соціально-педагогічних поглядів Софії Русової в практику для сьогодення та майбутнього.

Викладення основного матеріалу. Центральне місце в багатогранній педагогічній спадщині вченої займає концепція української національної системи освіти і національного виховання, у межах якої отримали своєрідну інтерпретацію найважливіші фундаментальні теоретико-

методологічні проблеми – мета, завдання, зміст, методи, принципи, форми освіти, навчання й виховання. Ідея національного виховання – головна й визначальна в педагогічній концепції С. Русової. У центрі педагогічної концепції вченої перебуває дитина з її природженими задатками, здібностями, можливостями, талантами. Головне завдання виховання – забезпечення розвитку відзначених чинників, а також національної самосвідомості й загальнолюдської моралі; формування соціально зрілої, працелюбної, творчої особистості, здатної до свідомого суспільного вибору і збагачення інтелектуального, духовного, економічного, соціально-політичного і культурного потенціалу свого народу.

Над створенням концепції національного виховання С. Русова працювала багато років. Це була основна ідея й основна тема, що об'єднала більшу частину її досліджень. Русова мріяла і заповідала, щоб ширилися нові дитячі садки по всій Україні. Закладаючи нові основи для нового виховання, що дасть українському народові свідомих і чесних людей, громадян, що викують і здобудуть йому і долю і волю.

Щодо морального виховання, то тут, за концепцією видатного педагога також треба орієнтуватися на національні риси: С. Русова надзвичайно тонко описує особливості розуміння малими дітьми релігійних постулатів, наголошує на тому, що вихователі (вживає тодішню назву – садівниці) повинні особливо чуйно ставитися до релігійних почуттів і духовного життя дитини, дуже ретельно обмірковувати свій вплив; С. Русова подає описи таких свят, як Різдво, Маковія, Спаса, Великдень. У праці «Нова школа» з особливою увагою розглядається організація дитячих свят. За С. Русовою, важливим завданням дошкільного виховання є розвиток творчих здібностей дитини. Творчі сили дітей в українському садку пробуджуються і розвиваються саме засобами національного матеріалу: це виготовлення виробів із глини, дерева, декоративний розпис, вишивання різних видів. А ще в садку має лунати гарна українська пісня, плекатися рідна мова – у творах словесних самих дітей і в розповідях виховательки. У такій атмосфері рідного життя, ласки і праці, цілком сприяючих для розвитку творчих сил і міцного громадського свідомого робітника.

Успішно вирішувати ці завдання покликана рідна українська школа – школа рідної мови, гуманна й демократична, у якій структура, система, мета й завдання, зміст і методи, принципи і форми, сам дух наповнені ідеєю українства, забезпечення всебічного і гармонійного розвитку дитини. Система освіти, школа, виховання, за Русовою, повинні здійснюватися, насамперед, згідно з принципом природовідповідності виховання, який передбачає, що виховання повинно ґрунтуватися на науковому розумінні природних і соціальних процесів, узгоджуватися із загальними законами розвитку природи і людини.

Варто звернути увагу на погляди С. Русової щодо соціального виховання. У книзі «Софія Русова: з маловідомого і невідомого. Ч. 1. «Несторка української педагогічної літератури...» вміщено виступ Русової на семінарі в «Українському Інституті Громадознавства» в Празі «Соціальне виховання. Його значення в громадському житті», де на початку виступу Софія Русова говорить: «Вже кілька літ у педагогічній літературі вживається постійно термін – «Соціальне виховання», але що саме треба розуміти під цими двома словами, далеко ще невияснено ані в педагогічних теоріях, ані в практиці самого виховання. Часто навіть повстають вагання, як привести до згоди ці дві нові педагогічні течії – індивідуалізація виховання та його соціалізація?» [11, с. 134] і тут же дає пояснення: «Мета індивідуального виховання – дати широкий, вільний розвиток усім духовим силам і здібностям дитини, який підніме її особливу вартість і дасть майбутній людині змогу бути корисною для малого чи великого кола громадянства. Соціальне виховання намагається розвинути в дитині ті особливі риси, які надалі дадуть їй змогу стати найкращим громадянином, а що громадянству найпотрібніші особи з добре розвинутими здібностями, то ми бачимо, що мета виховання і соціальна й індивідуальна одна, але шляхи до її досягнення неоднакові, й увага виховника зосереджується інший раз то більше на психологічному аналізі душі дитини, то на тих обставинах, впливах, які можуть найраніше, найповніше викликати у дитини громадянську свідомість» [там само, с. 135]. Софія Русова робить висновок: «Беручи на увагу все значіння соціальних впливів на дитину, вже починаючи з 4-х років можна впевнитися, оскільки соціальне виховання може стати міцним фактором для

виховання нації. Нова школа, яка вже поставилась свідомо до своїх соціально педагогічних обов'язків, шукає тих засобів, які найкраще можуть сприяти соціальному вихованню учнів; ці засоби вже визнані теоретичною наукою і практичним досвідом, але ще мало поширені по школах і не користуються повною довірою офіційних педагогів. Ці засоби такі: першим ділом товариська атмосфера в усій школі і довірливі відносини між учителем та учнями» [там само, с. 141].

Софія Русова, щоб впливати на народ, скрізь, де тільки доля її кидала, закладає дитячі садочки, школи, і виховує українську молодь, – стверджує Марія Омельченкова [там само, с. 196].

С. Русова великого значення надавала влаштуванню дітей-сиріт: «...державна мусить подбати про дітей-сиріт і впорядкувати для них притулки, які повинні... прийняти той родинний характер, який тільки й можливий для виховного інтернату, з поділом дітей на невеличкі групи (15–20) під загальним доглядом одного вихователя» [12, с. 296].

В Україні довгий час значна частина дітей виховується у державних інтернатних закладах освіти. Слово «інтернат» означає «внутрішній», інтернатами за радянських часів називали гуртожитки, що створювалися при школах із метою успішного здійснення загального обов'язкового навчання дітей.

Обставини, за яких діти потрапляли до школи-інтернату, різні. По-перше, це діти, які змушені поліпшувати стан свого здоров'я (санаторні школи-інтернати); по-друге, це діти, які бажають поглибити вивчення окремих предметів чи курсів (спеціалізовані школи-інтернати; школи-інтернати з частковим або повним утриманням за рахунок держави дітей, які потребують соціальної допомоги); діти, які потребують корекції розумового чи психічного розвитку (спеціальні школи-інтернати), а також діти, які потребують особливих умов виховання (школи соціальної реабілітації) [8, с. 5].

У школі-інтернаті створювалися належні умови для навчально-виховного процесу: учителі озброювали учнів знаннями основ наук, а вихователі, соціальний педагог, психолог та інші працівники закладу (бібліотекарі, помічники вихователів, медичні працівники, технічні працівники, працівники кухні, лазні, пральні)

організовували життя, працю і відпочинок своїх вихованців так, щоб діти були здоровими, життєрадісними, добре вчилися і працювали. В інтернатних закладах освіти (як одній із форм суспільного виховання дітей, які потребують соціальної допомоги), виховний процес цілеспрямований, двосторонній, багатогранний за завданнями і змістом, різноманітний за методами, формами і прийомами, неперервний і тривалий у часі. Ознакою сьогодення є влаштування на виховання дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування, у родинне оточення (усиновлення, опіка, піклування, прийомні сім'ї, дитячі будинки сімейного типу), адже сім'я домінує серед найважливіших факторів виховання людських поколінь. В останні роки в Україні відбувся процес реформування державної системи влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування [там само, с. 13].

У статті «Дещо про дефективних дітей у школі» С. Русова радить «до таких дітей треба пильно придивлятися та домірковуватися, які мрії опановують їх дитячу увагу, дати їм нормальний життєвий нахил, поки ці мрії не викристалізувались у щось шкідливе» [12, с. 27].

Тому важливим складником державної політики в Україні нині є прогресивні зміни в стратегії розвитку освіти для дітей з особливими потребами з домінуючим напрямом – упровадженням інклюзивної освіти у загальноосвітніх і дошкільних навчальних закладах [10; 7, с. 40–41].

Згідно із Законом України «Про повну середню освіту» [5] у закладах освіти організуються для здобувачів освіти з особливими освітніми потребами умови для здобуття ними освіти нарівні з іншими особами. Для організації інклюзивного навчання для дитини з особливими освітніми потребами батьки (опікуни) подають заяву до закладу, а також висновок психолого-медико-педагогічної консультації (для визначення переліку спеціальних і додаткових послуг для дитини з особливими освітніми потребами) [6]. Навчально-виховний процес для дітей з особливими освітніми потребами в навчальному закладі здійснюється відповідно до Типових навчальних планів та програм загальноосвітніх навчальних закладів для дітей з особливими освітніми потребами, затвердженого Постановою Кабінету Міністрів України від 21 серпня 2013 р. № 607.

Діти з особливими потребами: діти з особливостями (порушеннями) психофізичного розвитку: порушеннями слуху (глухі, оглухлі, зі зниженим слухом); порушеннями зору (сліпі, осліплі, зі зниженим зором); порушеннями інтелекту (розумово відсталі, із затримкою психічного розвитку); мовленнєвими порушеннями; порушеннями опорно-рухового апарату; складною структурою порушень (розумово відсталі сліпі чи глухі; сліпоглухонімі та ін.); емоційно-вольовими порушеннями та дітей з аутизмом; синдром Дауна; епілепсія; ВІЛ-інфіковані; діти з порушеннями опорно-рухового апарату через травму хребта: параплегія, тетраплегія, ДЦП. Філософія інклюзивної освіти тісно переплітається з концепцією прав людини та рівної доступності й участі в усіх сферах життя. Інклюзивне навчання – система освітніх послуг, гарантованих державою, що базується на принципах недискримінації, врахування багатоманітності людини, ефективного залучення та включення до освітнього процесу всіх його учасників, – гласить ст. 20 «Інклюзивне навчання» Закону України «Про освіту» [5].

Аналізуючи творчий спадок Софії Русової, треба враховувати, що на її долю випали такі тяжкі події, як революція 1905–1907 років, перша світова війна, громадянська війна, прихід до влади більшовиків, установа радянської влади, спроба України створити самостійну державу. Саме в цей період у процесі розбудови національної системи освіти і виховання обстоювали і розвивали свої ідеї С. Ф. Русова, а також І. І. Огієнко, Н. Д. Полонська-Василенко та інші діячі, чийі думки сьогодні є важливим підґрунтям педагогіки незалежної України [4].

Нині Софія Русова справедливо вважається класиком вітчизняного дошкільного виховання, про що красномовно свідчить визнання і широке застосування її ідей, викладених у творах «Теорія і практика дошкільного виховання», «Дитячий сад на національній ґрунті», «Дошкільне виховання», «Нова школа соціального виховання», «Націоналізація дошкільного виховання», «Нові методи дошкільного виховання» тощо, а також подвижницька практична діяльність у галузі дошкільного виховання.

Результати дослідження. Вшановуючи внесок Русової у розвиток педагогічної науки та її роль у створенні національної системи освіти,

2005 року Міністерство освіти і науки України запровадило нагрудний знак «Софія Русова». Ним нагороджують наукових, науково-педагогічних і педагогічних працівників за значні особисті успіхи у галузі дошкільної та позашкільної освіти. 18 лютого 2016 року Національний банк України ввів до обігу ювілейну монету, присвячену 160-річчю від дня народження Софії Русової. У рамках декомунізації в Полтаві провулок Бакинських комісарів перейменовано на провулок родини Русових. За пропозицією Полтавського об'єднання Всеукраїнського товариства «Просвіта» та за рішенням обласної ради (рішення № 532 сімнадцятої сесії від 17 липня 2017 р.) навчальний заклад Полтавська спеціалізована школа-інтернат № 2 I-III ступенів «Центр освіти та соціально-педагогічної підтримки» носить ім'я Софії Русової. На виконання Закону України «Про засудження комуністичного та націонал-соціалістичного (нацистського) тоталітарних режимів в Україні та заборону пропаганди їхньої символіки» 14 листопада 2017 року на базі Полтавської спеціалізованої школи-інтернату № 2 I-III ступенів «Центр освіти та соціально-педагогічної підтримки» імені Софії Русової проведено засідання круглого стола, присвяченого просвітницькій діяльності Софії Русової на Полтавщині у роки Української революції 1917–1921 років. 18–19 травня 2018 р. проведено Всеукраїнську науково-практичну конференцію «Софія Русова та сучасна українська освіта», де учасники проаналізували соціально-педагогічні погляди Софії Русової, зокрема: Апостолова Т. І. – «Формування особистості – складова концепції виховання Софії Русової»; Зверева Н.О. – «Національно-патріотичне виховання дітей як педагогічна творча спадщина С. Русової»; Зима І. Г. – «Ідея нової української школи і національного виховання в еміграційному доробку Софії Русової»; Ключинська А. В. – «Центр освіти та соціально-педагогічної підтримки імені Софії Русової – сучасний інноваційний навчальний заклад»; Костенко О. Ю. – «Софія Русова – творець національної ідеї в педагогіці»; Лядова В. І. – «Погляди Русової на професійну підготовку вихователя дошкільного закладу»; Марченко В. А. – «Концепція української школи в педагогічній спадщині Софії Русової»; Маханько Т. Д. – «Використання педагогічних ідей Софії Русової у дошкільних закладах

України»; Мурашкіна О. І. – «Роль Софії Русової в розвитку педагогічної думки»; М'ясоїд П. А., Харчук Г. І. – «Ідея гри у творчості Софії Русової і сучасна психолого-педагогічна дидактика»; Хохуля О. Г. – «Використання спадщини Софії Федорівни Русової на уроках природничого циклу»; Черепанова С. Н. – «Виховні цінності сім'ї у педагогічній спадщині Софії Русової» [6].

Висновки з даного дослідження. Отже, соціально-педагогічні погляди Софії Федорівни Русової створюють ґрунтовну базу для навчання дітей у закладах освіти, адже в багатогранній педагогічній спадщині вченої значне місце займає концепція української національної системи освіти і національного виховання, у межах якої отримали своєрідну інтерпретацію найважливіші фундаментальні теоретико-методологічні проблеми – мета, завдання, зміст, методи, принципи, форми освіти, навчання й виховання, а також допомога в позитивній соціалізації особистості, зокрема в інтеграції її у суспільство.

Список використаних джерел

1. Богуш А. М. Біологічне та соціальне у поглядах С. Ф. Русової на виховання. *Дошкільне виховання*. 1996. № 9. С. 8–9.
2. Богуш А. М., Маліновська Н. В. Лінгводидактична спадщина Софії Русової у сучасному дошкільному закладі : монографія. Одеса : ПНЦ АПН України СВДМ. П. Черкасов, 2006. 134 с.
3. Гончаренко А. М. Софія Русова про національні джерела розвитку мовленнєвої особистості в дошкільному дитинстві. *Педагогічні ідеї Софії Русової в дошкільній освіті XXI століття* : наук.-практ. конф. для педагогічних працівників м. Києва (з нагоди 155-річчя від дня народження), 18 лютого 2011 року. Київ, 2011. URL: http://www.ippo.org.ua/files/новини/ОСТАННІ_НОВИНИ_2011/0220/4/2.doc
4. Зайченко І. В. Педагогічна концепція С. Ф. Русової : монографія. Київ : Ліра-К, 2016. 216 с.
5. Закон України «Про повну загальну середню освіту». *Відомості Верховної Ради (ВВР)*. 2020. № 31, ст. 226.
6. Ключинська А. В. «Центр освіти та соціально-педагогічної підтримки» імені Софії Русової – сучасний інноваційний навчальний заклад. *Софія Русова та сучасна українська освіта* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф.; Соціалізація особистості в умовах інноваційного середовища : наук.-практ. семінар, (Полтава 18-19 трав. 2018 р.) / за ред. Л. І. Куторжевської. Полтава, 2018. С. 70–72.
7. Ключинська А. В., Куторжевська Л. І., Інклюзивне навчання в умовах мистецького інтернатного навчального закладу. *Інклюзивне освітнє середовище: проблеми, перспективи та кращі практики* : зб. тез доп. XX Міжнар. наук.-практ. конф., м. Київ, 18-19 листоп. 2020 р. Київ, 2020. С. 103–105.

8. Куторжевська Л. І., Куторжевська О. А. Виховання в інтернатних закладах освіти : навч.-метод. посіб. Полтава : ПНПУ імені В. Г. Короленка, 2015. 152 с.

9. Куторжевська Л. Педагогічні ідеї Софії Русової у практиці роботи Полтавського мистецького ліцею ім. Софії Русової Полтавської обласної ради. *Інноваційний потенціал та правове забезпечення соціально-економічного розвитку України: виклик глобального світу* : матеріали VI Міжнар. наук.-практ. конф., 17–18 трав. 2023 р. / відп. ред. Р. Басенко; Полтав. ін-т економіки і права ЗВО «Відкритий міжнародний університет розвитку людини «Україна». Полтава : ПІЕП, 2023. 430 с.

10. Логопедія : підручник / за ред. М. Шеремет. Київ : ВД «Слово», 2019. 807 с.

11. Софія Русова: з маловідомого і невідомого. Ч. 1: Несторка української педагогічної літератури... / упоряд.: О. Джус, З. Нагачевська. Івано-Франківськ : Гостинець, 2006. 456 с.

12. Софія Русова: з маловідомого і невідомого. Ч. 2: Сеньйорка українського жіноцтва... / упоряд.: З. Нагачевська, О. Джус. Івано-Франківськ : Гостинець, 2007. 364 с.

References

1. Bohush, A. M. (1996). Biologichne ta sotsialne u pohlyadakh S. F. Rusovoyi na vykhovannya [Biological and social in the views of S.F. Rusova on education]. *Doshkilne vykhovannya [Preschool education]*, 9, 8-9 [in Ukrainian].
2. Bohush, A. M., & Malinovska, N. V. (2006). *Linhvodydaktychna spadshchyna Sofiyi Rusovoyi u suchasnomu doshkilnomu zakladi [The linguistic and didactic heritage of Sofia Rusova in a modern preschool institution]: monohrafiya*. Odesa: PNTS APN Ukrayiny SVDM. P. Cherkasov [in Ukrainian].
3. Honcharenko, A. M. (2011). Sofiya Rusova pro natsionalni dzhерela rozvytku movlennyevoyi osobystosti v doshkilnomu dytynstvi [Sofia Rusova about national sources of speech personality development in preschool childhood]. In *Pedahohichni idei Sofii Rusovoi v doshkilnii osviti XXI stolittia [Pedagogical ideas of Sofia Rusova in preschool education of the 21st century]: nauk.-prakt. konf. dlia pedahohichnykh pratsivnykiv m. Kyieva (z nahody 155-richchia vid dnia narodzhennia)*, 18 liutoho 2011 roku. Kyiv. Retrieved from http://www.ippo.org.ua/files/новини/ОСТАННІ_НОВИНИ_2011/0220/4/2.doc [in Ukrainian].
4. Zaychenko, I. V. (2016). *Pedahohichna kontseptsiya S. F. Rusovoyi [Pedagogical concept of S. F. Rusova]: monohrafiya*. Kyiv: Lira-K [in Ukrainian].
5. Zakon Ukrayiny «Pro povnu zahalnu serednyu osvitu». (2020). [Law of Ukraine "On comprehensive general secondary education"]. *Vidomosti Verkhovnoyi Rady (VVR)*. [Information of the Verkhovna Rada (VVR)], 31, 226 [in Ukrainian].
6. Klyuchynska, A. V. (2018). «Tsentr osvity ta sotsialno-pedahohichnoyi pidtrymky» imeni Sofiyi Rusovoyi – suchasnyy innovatsiynyy navchalnyy zaklad. ["Education and social-pedagogical support center" named after Sofia Rusova – a modern innovative educational institution]. In L. I. Kutorzhevskaya (Ed.), *Sofiya Rusova ta suchasna ukrainska osvita [Sofia Rusova and modern Ukrainian education]: materialy Vseukr. nauk.-prakt. konf.; Sotsializatsiia osobystosti v umovakh innovatsiynoho seredovyscha [Personality socialization in the conditions of*

an innovative environment]: nauk.-prakt. seminar (pp. 70-72). Poltava [in Ukrainian].

7. Klyuchynska, A. V., & Kutorzhevskaya, L. I. (2020). *Inklyuzyvne navchannya v umovakh mystetskoho internatnoho navchalnoho zakladu* [Inclusive education in the conditions of an artistic boarding school]. In *Inklyuzyvne osvityne seredovyshe: problemy, perspektyvy ta krashchi praktyky* [Inclusive educational environment: problems, perspectives and best practices]: zb. tez dop. KHKH mizhnar. nauk.-prakt. konf. (pp. 103-105). Kyiv [in Ukrainian].

8. Kutorzhevskaya, L. I., & Kutorzhevskaya, O. A. (2015). *Vykhovannya v internatnykh zakladakh osvity* [Education in residential educational institutions: teaching method]: navch.-metod. posib. Poltava: PNPU imeni V.H. Korolenka [in Ukrainian].

9. Kutorzhevskaya, L. (2023). *Pedahohichni ideyi Sofiyi Rusovoyi u praktytsi roboty Poltavskoho mystetskoho litseyu im. Sofiyi Rusovoyi Poltavskoyi oblasnoyi rady* [Pedagogical

ideas of Sofia Rusova in the work practice of the Poltava Art Lyceum named after Sofia Rusova of the Poltava Regional Council]. In R. Basenko (Ed.), *Innovatsiynyy potentsial ta pravove zabezpechennya sotsialno-ekonomichnoho rozvytku Ukrainy: vyklyk hlobalnoho svitu* [Innovative potential and legal support of socio-economic development of Ukraine: challenge of the global world]: materialy VI Mizhnar. nauk.-prakt. konf. Poltava: PIEP [in Ukrainian].

10. Sheremet, M. K. (Ed.). (2019). *Lohopediia* [Speech therapy]: pidruchnyk. Kyiv: VD «Slovo» [in Ukrainian].

11. Dzhus, O., & Nahachevska, Z. (Comps.). (2006). *Sofiya, Rusova: z malovidomoho i nevidomoho* [Sofia Rusova: from the little-known and unknown]. (Part 1: Nestorka ukrayinskoyi pedahohichnoyi literatury...). Ivano-Frankivsk: Hostynets [in Ukrainian].

12. Nahachevska, Z., & Dzhus, O. (Comps.). (2007). *Sofiya, Rusova: z malovidomoho i nevidomoho* [Sofia Rusova: from the little-known and unknown]. (Part 2: Senyorka ukrayinskoho zhinotstva...). Ivano-Frankivsk: Hostynets [in Ukrainian].

Дата надходження до редакції
авторського оригіналу: 15.06.2023